

A farizeusok kovásza

KOCSI GYÖRGY

Veszprémi Érseki Főiskola, Veszprém (HU)
kocsigy@gmail.com

Title: *The Leaven of the Pharisees*

Abstract: *This study attempts to decipher the meaning of the leaven of the Pharisees. It first presents the obscure history of the Pharisees – primarily with the help of Josephus, but also taking into account the relevant passages in the New Testament. In a second step, the study then explores what meanings the Old and New Testaments associate with leaven. I argue that the warning against the leaven of the Pharisees is a warning against the ambition of Jesus' disciples to gain power.*

Keywords: *Pharisee; Sadducee; Qumran; leaven; Herod Antipas; Hasmonians.*

Jézus óvja tanítványait a farizeusok kovászatól: „Vigyázzatok, óvakodjatok a farizeusok és Heródes kovászatól!” (Mk 8,15). Ugyanez a mondat megtalálható Máténál is: „Vigyázzatok, óvakodjatok a farizeusok és szadduceusok kovászatól!” (16,6). Lukács is említi, de egyúttal konkretizálja is: „Óvakodjatok a farizeusok kovászatól, a képmutatástól!” (Lk 12,1). Egyedül Lukács nevezi meg, hogy mit jelent a „farizeusok kovásza”. A másik két evangéliumban rejtélyes marad a jelentése. S nem egyedül a farizeusokról van szó, hanem Heródesről és

a szadduceusokról. Úgy tűnik, hogy ez az óvakodás nemcsak a farizeusokra vonatkozik, hanem Heródesre és a nép másik vezető, befolyásos rétegére, a szadduceusokra is, s így a tanulmányunkban megadott cím jelentése bővül, de homályban is marad. Az alábbiakban e rejtélyt igyekszünk megfejteni. Azt az utat választjuk, hogy megvizsgáljuk, kik is voltak a farizeusok, mit jelent a nevük, hogyan jöttek létre, mit tanítottak, melyek voltak életük főbb jellemzői. Megvizsgáljuk Jézussal és az első keresztényekkel kapcsolatos magatartásukat, röviden áttekintjük a kovással kapcsolatos felfogást az Ó- és Újszövetségben, s végül választ kívánunk adni arra a kérdésre: mit jelent a farizeusok kovásza?

Mit jelent a farizeus név?

A fogalom legjobb és legrészletesebb magyarázatát a kor és a héber nyelv kiváló ismerőjénél, Rudolf Meyernél olvashatjuk, akire a név taglalásakor a következőkben támaszkodunk, de ajánljuk még Baumgarten kiváló tanulmányát is e témában.¹ Mind az Újszövetségben, mind Josephusnál gyakrabban fordul elő a *phariszaiosz* többes számú kifejezése,² amely az arám *peris* szó qatil-képzésű többes számú *perisayya* szónak a görög átírata. A kifejezést megtaláljuk a targumokban és a rabbinikus irodalomban, mégpedig melléknévi (és melléknévi igenévi) jelen-

¹ BAUMGARTEN: The Name of the Pharisees, 411–428.

² STEMBERGER: Pharisäer, 10–23, kritikusan vizsgálja Josephusnak a műveit, s egymással is összeveti két nagy művének a farizeusokról alkotott elképzelését, és élesen kimutatja az ellentmondásokat, s említi, hogy sok helyen felületesen átveszi, lemásolja Damaszkuszi Nicolaus írását (vö. STEMBERGER: Pharisäer, 7).

téssel: „elkülönült, elváló, kiváló”.³ Meyer szerint ugyanakkor ez sohasem adja vissza a görög *pharisaios*z értelmét. Sokkal inkább a héber *parus* qatul-képzéssel létrejött többes számú *perusim* vagy *perusin* lehetne az alapja. E feltűnő tény, amely számunkra aligha ragadható meg, úgy magyarázhatjuk, hogy az arám *peris*-t – farizeus jelentéssel – másodlagosan pótolták héber ekvivalensével, a *parus*-sal.⁴ De megjegyzi Meyer, hogy az egyházatyák még ismerték a *pharisaios*z arám jelentését, mert rendszerint az arám előzményére hivatkoznak, amikor magyarázzák a farizeizmus jelenségét. Meyer eme tényállás bizonyítására Órigenészre hivatkozik, a János evangéliumhoz írt kommentárjára, a Jn 3,1-re: „Pharész a zsidóknál az *elkülönültet* jelenti, mert ezek (t.i. a farizeusok) a zsidók egész népétől elkülönülnek. Hasonlóan nyilatkozik Órigenész a Mt 23,23k-val kapcsolatban: „*Interpretantur autem Pharisei secundum nomen Phares divisi, qui se ipso a ceteris diviserunt*” (A farizeusok [kifejezést] tehát a *phares* = *elkülönültek* név alapján értelmezzük, mert [ők] magukat elkülönítik a többiektől)⁵. Feltűnhet, hogy Órigenész, miként a többi egyházatyája is, rendszerint a *phares* formát használja az inkább várható *pharis* < *páris* helyett. Ez pedig azzal magyarázható, hogy mind a *prs* „elkülönül” gyököt, mind a *prc* „elválaszt” gyököt a *phrs*-sal vagy *frs*-sal írták át görögre. A melléknévi igenéből képzett főnév *phares* tibériási változatban *perec* lehet tulajdonnév, de köznévi is: „*Perec*” „szakadás, szét/elválasztás. Ez pedig a görög nyelvben a kiejtés miatt a *phares* qatil formával egybeesett, ezért etimologizálta Órigenész a szót a következőképpen: „*Phares autem dicitur in Hebraica lingua divisio*” (a *phares*-t héber nyelven osztásnak, elosztásnak, beosztásnak ne-

³ MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 132–133.

⁴ MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 132.

⁵ MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 132.

vezik). A *phariszaiosz* szó előfordulását az újszövetségi szerzőkön és Josephuson kívül eddig még nem sikerült adatolni.⁶ A héber *parus* farizeus jelentéssel csak igen ritkán fordul elő. A *prs* gyök a közép-héber nyelvben már rendelkezik az „elválik, elkülönül” jelentéssel mind negatív, mind pozitív értelemben, s bőséges példákkal szemlélteti a rabbinikus irodalom segítségével.⁷

A farizeusok eredete

A farizeusok eredete a régebbi s az újabb kutatás szerint is, már ami a forrásokat illeti, továbbra is homályban marad,⁸ de természetesen ennek ellenére léteznek hipotézisek, melyek megkísérlik a fátylat fellebbenteni. R. T. Herford szerint a farizeusok mozgalma és a belőle létrejövő zsidóság Ezdrás reformjából jött létre Kr. e. 400 körül.⁹ L. Finkelstein ellenben a farizeusokban lényegében az elnyomott, földjétől megfosztott népet látja, akik persze lehetnek városlakók is, s akik harcban állnak a nagybirtokos szadduceusokkal.¹⁰ Maga Finkelstein nem annyira meggyőző érvekkel, mint inkább nagy vehemenciával a kései kialakulás mellett tör lándzsát.¹¹ Továbbra is vita tárgya,

⁶ MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 133.

⁷ MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 133.

⁸ SALDARINI: Pharisees, 289: „Recent research ont he Pharisees has paradoxically made them and their role in Palestinian society more obscure and difficult to scribe. The three ancient sources – Josephus, the NT, and rabbinic literature – have very limited information which is difficult to interpret.”

⁹ HERFORD: Die Pharisäer, 57–98. Idézve MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 132, 175.

¹⁰ FINKELSTEIN: The Pharisees, I, 4kk. Idézve MEYER: Tradition und Neuschöpfung, 132, 175.

¹¹ MAIER: Zwischen den Testamenten, 269.

hogy papi vagy laikus mozgalomról beszélhetünk-e. Mindez a bizonytalanság a kezünkben lévő nem egyértelmű források miatt van. Minthogy a papok számára előírt tisztaságot próbálják a hétköznapiakban is megvalósítani, lehetséges teóriának tűnik, hogy a papság áll mögötte, mert a papság esetében követelmény a szakrális szentség és a tisztaság. Ugyanakkor már a papság soraiban is meg kellett barátkozniuk sokaknak azzal, hogy szolgálatmentes idejükben a hétköznapi életben tevékenykednek, s ezért sokan a civil életben földművesként, kereskedőként vagy kézművesként keresték kenyerüket.

A kutatók többsége a farizeusok előfutárait a *hászidokban*, jámborokban látja, akikkel az 1Mak 2,42-ben; 7,13-ban és a 2Mak 14,6-ban találkozunk. Feltehető, hogy amikor a haszid mozgalom elerőtlenedett, mintegy annak megújulásaként jött létre a farizeusok mozgalma, de sokan korábbi időt sem zárnak ki.¹² Nehéz őket homogén csoportnak vagy pártnak elképzelni. A nem egészen egyértelmű források szerint a IV. Antiochus Epiphanes valásüldözései alatt Kr. e. 167/166-ban jelenhettek meg. Az 1Mak 2,42 szerint egy haszid csoport csatlakozik Mattatiáshoz, aki kirobbantotta az ún. makkabeusi felkelést: „*Akkor csatlakozott hozzájuk a haszidok bátor gyülekezete (szynagógé haszidaion) Izraelből, valamennyi törvényhez ragaszkodó férfi.*” A haszidok tehát valószínű már a felkelés kirobbanása előtt is léteztek, mint ellenálló csoport. Josephus először Jonathan (Kr. e. 152–142) hazmoneus uralkodó uralkodásának bemutatásakor említi őket. Ellenfelük nem annyira a király, IV. Antiochus Epiphanes szeleukida uralkodó lehetett, hanem a hierokrácia arculatát meghatározó csoport, akik elpártoltak az atyák törvényétől, ahogy ez az 1Mak 7,1-22-ből kitűnik. Feltehetőleg a programjuk is készen állt, s ezért szakítottak a makkabeusokkal: „Összegyűlt ekkor Alkimosznál és

¹² MAIER: *Zwischen den Testamenten*, 269.

Bakhidesznél egy sereg írástudó, hogy megvitassák a jogi helyzetet. A haszidok voltak Izrael fiai közül az elsők, akik békét kértek tőlük. Ezek ugyanis így gondolkodtak: »Áron nemzetségből való pap jött velük; ez csak nem fog rászedni minket.« (7,13–14) Alkimosz a főpap, Bakhidesz pedig az ellenség hadvezére volt. Nem akarták a makkabeusi háborút folytatni, de a szeleukidák becsapták őket, mert utána elkezdődött a mészárulás, s folyt tovább a makkabeusi felszabadító háború. Alkimosz, az elkergetett főpap az ellenséges udvarban, ahová menekült, a legsúlyosabb vádakkal illeti a haszidokat, amikor érdeklődnek tőle a zsidók terveiről: „Azokat, akiket a zsidók haszidoknak hívnak, és akiknek Makkabeus Júdas a vezérük, háborúra uszítanak, lázadásokat szítanak, és nem engedik, hogy az ország nyugalomban maradjon” (2Mak 14,6). A 4QMMT=4Q394-4Q399¹³ is támogatja ezt a nézetet, azaz hogy a haszidok és a makkabeusok között szakításra került sor. Ennek oka feltehetően az lehetett, hogy mivel a makkabeusok a szeleukidákkal szemben szerették volna céljaikat elérni, ezért keresték Róma és Spárta kegyeit, de a hazmoneusok (= a makkabeusok uralkodó háza) uralkodási stílusa is egyre inkább hasonlított a gyűlölt hellenista türanniszok módszereihez. Vagyis, ami ellen felkelt a makkabeusi szabadságharc, az ugyancsak megjelent a saját uralkodóik körében. Ennek szemléletes példája, hogy míg a szeleukidák királya, IV. Antiochus Epiphanes megtiltotta a zsidóknak a körülmetélkedést, addig Johannes Hyrkanos és Alexander Jannaeus idejében a meghódított népeket erőszakosan a zsidó szokásokra és a körülmetélésre kényszerítették. A makkabeusi mozgalom nemzeti mozgalomnak indult, nyíltan szembe helyezkedett a hellenizmus internacionalista törekvéseivel. Most viszont ugyanez a probléma jelentkezik, mivel a makkabeusi

¹³ MAIER: Die Qumran-Essener, 361–376.

mozgalom is elkezdett manőverezni a feltörekvő új hatalmak (Róma, Spárta) és a szeleukidák uralma között. S így érthető az a feltevés, miszerint a haszidok mozgalmából, annak radikális ágából válhattak ki a farizeusok, akiknek a neve (*prs*) szektás elkülönülést sugall, de pozitív felhangja is lehetett már Kr. e. 150 körül. Azaz úgy kell felfognunk, mint elkülönülést a nép tisztátalanságától. Egyébként maga Izrael is a kiválasztás során elkülönített lesz a többi néptől (vö. Lev 20,24.26). Ez eredetileg tehát a többi néptől való elkülönülést jelenti, de itt már a saját néptől való elkülönülés is megjelenik, amely elkülönülés az ügynök való odaadottságból származott, semmint a nép megvetéséből, még akkor is, ha találunk ilyen megjegyzéseket az Újszövetségben (Jn 7,50). Másrészt a farizeusok is igyekeztek jó kapcsolatok ápolni a környező politikai hatalmakkal, amikor beleszólhattak a külpolitikába.

Josephus először a hazmoneus uralkodóval, Jonathánnal (Kr. e. 152–142) kapcsolatban említi a farizeusokat a szadduceusokkal és az esszénusokkal együtt:¹⁴ „Ez időtájt három valóási irányzat (*hairesis*) volt a zsidóknál, amelyeknek tagjai az emberi dolgokról más-más tanítást hirdettek; egyik volt a farizeusok, másik a szadduceusok, harmadik az esszénusok felekezete”.¹⁵

Önálló befolyásos felekezetként beszél Josephus a farizeusokról a Johannes Hyrkanosról szóló részben, s így beszéli el a szakítást, amikor az uralkodó Kr. e. 108-ban lakomát rendezett: „Hyrkanos szerencséje felkeltette a zsidók irigységét és különösen a farizeusok haragudtak rá; ezek mint már fentebb említettem, a zsidók

¹⁴ DEINES: Pharisäer, 204, megjegyzi, hogy az Újszövetségben 99-szer, Josephusnál pedig 44-szer fordul elő a farizeus szó, de a mai kutatásban szinte az összes velük kapcsolatos kérdés vitatott. „A farizeizmus kezdetéről és eredetéről hallgatnak a források, hogy időben és tényszerűen el tudnánk helyezni, s ezek a rekonstrukciók mindig hipotézisekre szorúlnak”. Írja WEISS: Pharisäer, 474.

¹⁵ JOSEPHUS, A zsidók története (XIII., 5. fej., 9), 139–140.

egyik felekezetét alkották. A nép előtt nagy a tekintélyük, úgyhogy minden szavuknak hitelt adnak, akár a király, akár a főpap ellen emelnek szót. Hyrkanos is a tanítványuk volt és nagyon szerették. Egyszer meghívta lakomára s pompásan megvendégelte őket és mikor látta, hogy jól érzik magukat, kijelentette nekik: bizonyára jól tudják, hogy ő igazságos és mindent szívesen megtesz, ami kedvére van Istennek, a farizeusok tanítása szerint. Tehát kéri őket: ha észrevennék, hogy vétkezik, vagy letér a helyes útról, igazítsák helyre és javítsák meg. Azok azonban tanúságot tettek kiváló erényéről, ő pedig igen örült dicséreteiknek. De az egyik vendég, Eleázár, sötét jellemű összeférhetetlen ember, így szólt: »Mivel szeretnéd megismerni az igazat és igazságos akarsz lenni, tedd le a főpapi méltóságot és elégedjél meg azzal, hogy a nép vezére (archón) vagy.« S mikor megkérdezte, hogy miért kellene letennie a főpapi méltóságot, az így felelt: »Mert úgy halljuk az idősebeiktől, hogy anyád Antiochos Epiphanés uralkodása alatt hadifogoly volt.«” Azonban ez hazugság volt, emiatt Hyrkanos felháborodott, s a farizeusok is valamennyien megharagudtak rá.

Jonatán nevű szadduceus barátja – egy igazi intrikus – rászedi, hogy szakítson a farizeusokkal, mert szerinte Eleázár véleménye igazából a farizeusok véleménye volt. A farizeusok Eleázár megbüntetését ígérték, de ők a későbbi Hillél iskola elveit alkalmazták már akkor is, s mindig enyhébb büntetést szabtak ki. Maga II. Hyrkanos halálbüntetést remélt, de csak megkorbácsolást szabtak ki, amin feldühödött, s átpártolt a szadduceusokhoz,¹⁶ s a farizeusok által hozott rendeleteket, törvényeket hatályon kívül helyezte: „kijelentette, hogy azok a szabályok, amelyeket a farizeusok a népnek adtak, érvénytelenek, sőt büntetéssel sújtotta azokat, akik e szabályokat követték. Ezért a nép meggyűlölte őt és fiait.”¹⁷

¹⁶ SCHÄFER, Geschichte der Juden in der Antike.

¹⁷ JOSEPHUS: A zsidók története (XIII., 10. fej., 6.), 158–159.

Josephus Eleázárt sötét jellemű, összeférhetetlen embernek jellemzi, de az a javaslata, hogy mondjon le a főpapi tisztségről, megfelelhetett a farizeusok álláspontjának, mivel a hellenista türannisz törvény felett áll, még ha érvényt is szerez a törvénynek, de ez ellenkezik a Tórával, mivel az szabályozni igyekszik az uralkodó jogait (Deut 17,14–20), s ezért ahogyan J. Maier megjegyzi, a farizeusok törekedtek a papi és a világi hatalom szétválasztására,¹⁸ s ez tükröződik Eleázár szavaiban. Ugyanakkor ha erről lemond az uralkodó, az gazdaságilag érzékenyen érintheti. A továbbiakban ugyanis a templom és az államkincstár fölött nem rendelkezhet, ezért elkeseredetten üldözte Hyrkanos és korábban már az apja, Alexander Jannaeus is a farizeusokat. Az évekig húzódó polgárháború pedig bomlasztotta Júdát. De az ellenállás egyre nőtt.¹⁹ Az Elázárral kapcsolatos anekdotát Josephus Johannes Hyrkanos idejére keltezi, míg a rabbinikus irat (bQidd 66a), mely jóval későbbi, Alexander Jannaeus korára helyezi. J. Maier, neves qumránkutató megjegyzi, hogy a qumráni telep ez idő tájt (Alexander Jannaeus idejében) duplájára nőtt,²⁰ mivel sokan ott kereshettek menedéket. E feltevést támogatja az a tény, hogy Szalóme Alexandra idejében az uralkodói és a főpapi hatalom szét van választva, mert uralkodása alatt fia, II. Hyrkanos viseli a főpapi tisztséget, ahogyan J. Maier megjegyzi. Érvelésének gyengéje viszont, hogy Szalóme Alexandra királynő amúgy sem lehetett volna főpap, mivel a zsidóságban nem létezhet női főpap, így a főpapi tisztséget eleve nem is ragadhatta volna magához. A fiai között már kitört ez a hatalmi harc, a törtető Arisztobulost parkolópályára helyezte az anyakirálynő, az engedékenyebb

¹⁸ MAIER: *Geschichte der jüdischen Religion*, 17.

¹⁹ MAIER: *Geschichte der jüdischen Religion*, 17.

²⁰ MAIER: *Geschichte der jüdischen Religion*, 17.

II. Hyrkanost nevezte ki főpappá. Hyrkanost a farizeusok támogatták, Aristobulost és később a fiát, Antigonust pedig a szadduceusok, s mindkettő mindkét hatalomra (főpapi és királyi) törekedett.

A szadduceusok és a farizeusok között állandóan folyt a hatalmi harc, hol békésebben, hol pedig erőszakosabban. A farizeusok közül Alexander Jannaeus²¹ 800 embert a lázadások megtorlásául keresztre feszítettett Jeruzsálemben.²² Valószínűleg a farizeusok felbújtották a népet az uralkodó Jannaeus ellen, aki a sátorosünnepen mint főpap szolgált. S amikor főpapi tisztségének eleget akart tenni és a templomba ment, a tömeg citromokkal, narancsokkal dobálta meg. És kiabálták, hogy egy hadifogolynak a fia nem lehet főpap, mivel megerősakolhatták.²³ A zsoldosai 6000 embert kivégeztek a lázadók közül. A beszámoló legendaszerű, de mindenképpen van alapja. A farizeusok Alexandra Szalóme királynő idején, amikor nagy befolyással rendelkeztek, a szadduceusokat felelősségre vonták, hogy ők adták a tanácsot a felkelők keresztre feszítésére. S a felelősségre vonásokkal és a farizeusok bosszújával szemben a szadduceusok Arisztobuloszhoz, a mellőzött testvérhez fordultak, aki végül is elérte anyjánál, Szalóme Alexandránál, hogy beszüntessék a bosszút, s egyelőre fegyvern nyugvás jött létre a szadduceusok és a farizeusok között. De Arisztobulos, a mellőzött fiú és testvér röviddel a királynő halála előtt Hyrkanos és

²¹ FRÖHLICH: A qumráni szövegek magyarul, 405. A haragos oroszán a Náhúm peserben a kutatók véleménye szerint Alexander Jannaeus jelenti, a fragmentum 3-4-ben, a 7. versben van róla szó: „[aki...] bosszút állt a Hízelgő Dolgok Magyarázóin, amikor embereket akasztott élve; 8/ [...] Izraelben korábban. Ugyanis (arról, hogy) élve fölakasztani a fára, mondja (ezt).” (4Q169 = 4QpNah) Továbbá MAIER: Die Qumran-Essener, 89–90.

²² LOHSE: Umwelt des Neuen Testaments, 20, 69.

²³ LOHSE, Umwelt des Neuen Testaments, 19–20.

Szalóme ellen felkelést robbantott ki, s a szaduceusok támogatásával a legfontosabb erődöket el is foglalta. Szalóme halála után pedig testvérét, a főpapként szolgáló Hyrkanost Jerikó mellett legyőzte, aki ekkor lemondott mind a királyi, mind a főpapi tisztségéről. S utána, ha nem is sokáig, de Arisztobulos lett a király II. Arisztobulosz néven.²⁴

Josephus szerint a farizeusok szerepet játszottak az úgynevezett negyedik felekezet (hairészis), a zelóták életre hívásában is. S velük együtt szították a rómaiak elleni lázadást Kr. u. 6-ban: „Gaulanéi (galileai) Júdás, aki Gamla városában született, Szádok farizeussal együtt azzal a hazugsággal izgatta fel a népet, hogy a vagyonbecslés következménye kétségtelenül a rabszolgaság lesz, tehát felszólította, hogy védelmezze meg szabadságát, mert most van itt a legjobb alkalom, hogy békességet, biztonságot s még hozzá dicsőséget is szerezzenek. Azonban Isten csak akkor fogja őket megsegíteni, ha elhatározásukat keményen végre is hajtják és ebben a nagyon fontos ügyben minél hajthatatlanabban cselekszenek. Az efféle beszédeket nagy tetszéssel fogadták, s így a vakmerő lázadás nemsokára óriási arányokat öltött.”²⁵

Jézus perében ugyanúgy megtaláljuk őket (Mt 21,45; 27, 62; Jn 11,47; 18,3), mint később az első keresztények elleni összetűzésekben (ApCsel 5,34kk; 23,6kk), miként a rómaiak elleni felkelésben is, ahogyan pl. Szádok példája mutatja.²⁶ Megjegyezzük azonban, hogy ma a tudósok által legősibb evangéliumnak számító Márk evangéliumban nem szerepelnek a farizeusok Jézus perében. Josephus beszámol arról, hogy mint papi sarj és hazmoneus leszármazott, amikor a nyilvános életben kezdett részt venni, maga is a farizeusokhoz csatlako-

²⁴ SCHÄFER: Geschichte der Juden in der Antike, 91.

²⁵ JOSEPHUS: A zsidók története (XVIII., 1. fejr., 1.), 442–443. Illetve ugyanitt a 6. pont.

²⁶ DEINES: Pharisäer, 205.

zott:²⁷ „És akkor, 19 éves koromban, elkezdtem nyilvános szereplésemet, mégpedig a farizeus irányzat szellemében, ami sok tekintetben hasonlít a görög stoikus filozófiához”.²⁸ Szerepet játszott döntésében az is, hogy a farizeusok voltak a legbefolyásosabb felekezet a nép körében: „Tanításaik révén olyan nagy hatással vannak a népre, hogy minden istentiszteleti szertartást, imádságot és áldozatot csak az ő előírásuk szerint végez. A városi lakosok azért tanúskodtak ily fényesen tökéletességük mellett, mert az volt a meggyőződésük, hogy ezek az emberek szóval és tettel mindig a legjobbat akarják.”²⁹

A farizeusok jellemzői között a görög források is kiemelik a lelkiismeretességet, pontosságot (ἀκρίβεια) a törvény követésében és az ősök hagyományának (παράδοσις) fontosságát, ami kiegészítése az írásban rögzített Tóranak.³⁰ A zsidó források főként Josephusra támaszkodva megemlítik, hogy minden ember el tudja dönteni a farizeusok szerint, mi a jó és mi a rossz. Köztes pozíciót foglaltak el a szadduceusok – akik teljesen elvetik a sors hatalmát – és az esszénusok között, akik hisznek abban, hogy minden esemény Isten akaratától függ. A lélek a szadduceusok szerint a halálban elpusztul, az esszénusok szerint pedig csak a lélek halhatatlan, a test tehát nem támad föl.³¹ A politikai realizmus jellemezte őket. Amikor Nagy Heródes Kr. e. 37-ben 40 napi ostrom után elfoglalta Jeruzsálemet, a farizeusok az ostrom alatt a kapitulációt támogatták,³² ezért azután Heródes nem is bántotta őket, bár a politikai befolyásukat megszüntette. Az elkülönülésük azonban mérsékelt volt, mert jelen vannak a piactereken

²⁷ STEMBERGER: Pharisäer, 10–11. szerint Josephus farizeus voltát megkérdőjelezi, inkább szadduceusnak tartja, hiszen főpapi családból származott.

²⁸ JOSEPHUS, A zsidó háború, 482.

²⁹ JOSEPHUS: A zsidók története (XVIII., 1. fejr., 3), 444.

³⁰ BAUMGARTEN: Pharisäer, 1262.

³¹ LEE-BARNEWALL: Pharisees, 221.

³² SCHÄFER, Geschichte der Juden in der Antike, 107.

és a zsinagógákban is. Azonkívül missziót is folytattak, ami egy elkülönülő csoport esetében figyelemreméltó jelenség. Az ún. baráti körök (*chaburot*) szintén lazább jellegűek voltak, ahogyan J. Maier megjegyzi. A politikai befolyásuk és az arra való törekvésük is ellentmond annak az elképzelésnek, hogy radikálisan elkülönültek volna. Jézus vendégeskedése a farizeusok köreiben, ahogyan erről az Újszövetség beszámol, szintén nem egy merőben elkülönülő csoportról árulkodik. A törvényt magyarázatukban pedig Hillél iskoláját követik. A kutatásban gyakran megjegyzik, hogy eleinte a politikai szerepvállalásra törekedtek, később azonban már csak a vallási gyakorlatok és a Tóra betartása volt életelemük. Ez a kép azonban teljesen hamis, és nem felel meg a korabeli forrásoknak. Másrészt az egyszerű népre való nagy befolyásuk aligha támogathatja az elkülönülésnek az extrém formáját, amely inkább jellemző volt a qumráni közösségre, akiknek bizonyos farizeusellenes szövegei arra mutatnak rá, hogy a közélet szereplőivel össze is fonódtak. Náhúm próféta könyvéhez írt peserjünkben (kommentárjukban), ahol a próféta Ninivét egy parázna nőhöz hasonlítja: „Mert sokat paráználkodott a szép és bájos parázna nő, mert varázslást űzött. Nemzeteket ejtett rabul paráznaságával és nemzetségeket varázslásával” (Náh 3,4), a qumrániak a következőképpen magyarázzák: „8/ peserje (magyarázata) Efrájim tévútra vezetőire vonatkozik, akik csalárd tanaikkal és hazug nyelvéikkel, álnok ajkakkal, vezetnek tévelygésbe sokakat: 9/ királyokat, hadvezéreket, papokat, és a népet, a hozzájuk csatlakozott jövevényekkel együtt. Városok, családok pusztulnak el tanácsuk nyomán, tekintélyes emberek és uralkodók 10/ esnek el nyelvük által”.³³ Az Efraim név itt nem József fiát jelenti, s nem is a törzset, hanem az északi országrésznek, Izraelnek a prófétai, metaforikus

³³ FRÖHLICH: A qumráni szövegek magyarul, 406. Továbbá MAIER: Die Qumran-Essener, 90–91.

szinonimája. Azaz Izrael tévútra vezetőire vonatkozik. Az újabb kutatásban nagy valószínűséggel állítják, hogy ez a farizeusokra vonatkozik.³⁴ A jövevények kifejezésen pedig a prozelitákat érthetjük, akik pogányok voltak, de áttértek a zsidó hitre. E térítő munka szintén a farizeusok jellemzője volt, melyről még Máté evangéliuma is tanúskodik: „Jaj nektek, képmutató írástudók és farizeusok, mert bejártok a tengert és a szárazföldet, hogy egyetlen pogányt prozelitává tegyetek, s ha az lesz a gyehenna fiává teszitek kétszerte inkább magatoknál” (Mt 23,15). A qumrániak, akiket sokszor szektának is bélyegeznek a régebbi és újabb kutatók, köztudottan radikális elképzeléseket vallottak. Míg a farizeusok – főként Hillél iskolája – az enyhébb magyarázatokat képviselték. A farizeusok lazábban kapcsolódtak egymáshoz, s ezeket chaburotnak nevezték. A magyar haver, barát is ebből a szóból származik, s a zsidó nyelvben is baráti közösséget jelöl. Újabban vitatott, hogy a szadduceusok gyakoroltak-e nagyobb hatást a népre, vagy a farizeusok. Josephustól kezdve egészen a legújabb időkig a többség a farizeusok mellett teszi le a voksot, viszont az ellenkező nézetet vallók szerint nagyobb befolyást hatalmuknál fogva mégiscsak a szadduceusok gyakoroltak. Vallási kérdésekben főként a tisztasági előírások, a tized megfizetése volt a fő kérdés. Két ága jött létre az idők folyamán: egy szigorúbb irányzat, melyet Sammai neve fémjelzett, s egy enyhébb irányzat, melyben Hillél tekintélye érvényesült. Az utóbbiak a valós életet tartották szem előtt, s igyekeztek a törvényeket is ahhoz igazítani. Ennek egy szemléletes példája

³⁴ BAUMGARTEN: Pharisäer, 1262. A „hízeltő dolgok magyarázóí” (vö. FRÖHLICH: A qumráni szövegek magyarul) – kitétel többször is szerepel ebben a peserben, s ez minden bizonnyal a farizeusok eufemisztikus nevét jelenti, ahogyan őket a qumrániak hívták: *dorsej chalaqot* – „sima, mézesmázás utasítást keresők”. Maiernél: „die glatten Anweisungen erteilen” – azaz, „akik enyhébb magyarázatot adnak”.

a prosbolnak nevezett eljárás. A hetedik esztendőben ugyanis minden addigi tartozást el kellett engedni (Deut 15,9); a vers arra figyelmeztet, hogy a hetedik esztendő közeledtével se feledkezzenek meg a kölcsön adásáról, a hitelezésről, még ha azt nem is kapják vissza, hiszen el kell engedni. Azonban megkerülték e törvényt Hillél segítségével, aki azt tanácsolta, hogy a helybeli bírónál tegyen az illető írásos nyilatkozatot, hogy hitelét kivonja a szombatév rendelkezése alól. Ezért Hillélt megdicsérték, hogy a nép javára rendelkezett.³⁵

Farizeusok az Újszövetségben

A farizeusok legtöbbször az Újszövetségben szerepelnek. Maga a szó Morgenthaler statisztikája szerint 97-szer fordul elő.³⁶ Deines 99 előfordulással számol. Míg Josephusnál 44 alkalommal találkozunk a farizeus szóval.³⁷ A kifejezést időrendben legelőször Pál apostol használja. Büszkén vallja magát farizeusnak (Fil 3,5). Az újszövetségi előfordulási helyek többségében a farizeusok negatív szereplők, ahogyan ma is a farizeus szó a képmutatás szinonimája. Máténál 30 alkalommal szerepel, tehát a legtöbbször az újszövetségi iratok közül. Lukácsnál 27 előfordulást találunk, és gyakran nincs párhuzama se Márknál, se Máténál az általa használt helyeknek. Márk evangélista a szadduceusokat csak egy alkalommal említi a (12,18–27), amikor arról van szó, hogy tagadják a feltámadást. A farizeusokat viszont 12-szer nevezi meg, s rendszerint Galileában lépnek föl.

³⁵ LOHSE: *Umwelt des Neuen Testaments*, 85.

³⁶ MORGENTHALER: *Statistik*, 152.

³⁷ DEINES: *Pharisäer*, 204.

A 2,16-ban a *farizeusok írástudói* kritikával illetik Jézust, hogy a vámosokkal és a bűnösökkel étkezik. A 2,18-ban megállapítja, hogy Jézus tanítványai nem böjtölnek, pedig János és a farizeusok tanítványai böjtölnek. A 2,23kk újfent említést tesz róluk, amikor megütköznek azon, hogy Jézus tanítványai szombaton kalászatokat tépdésnek. A következő jelenetben, a 3,1–6-ban Jézus meggyógyít szombaton egy beteget a zsinagógában. A befejező mondatban a farizeusokról a következőt olvashatjuk: „Akkor a farizeusok kimentek és a Heródes-pártiakkal elhatározták, hogy megölik Jézust.” A 7,1–13-ban a farizeusok azzal vádolják Jézust és a tanítványait, hogy meghamisítják az atyák hagyományait és a törvényt, mert étkezés előtt nem mosnak kezet. Jézus képmutatóknak nevezi őket, akikre vonatkozik Iz 29,13, jelesül az, hogy Isten parancsát a saját hagyományaikkal pótolják, és sok esetben a Tóra rendelkezését hatályon kívül helyezik. Máténál feltűnő módon a farizeusok a szadduceusokkal együtt ténykednek Jézussal szemben. Már Keresztelő János is viperák fajzatának nevezi őket. Ahol Márk (8,15) a farizeusok és Heródes kovászáról beszél, ott Máté (16,6) a farizeusok és a szadduceusok kovászáról, azaz az ő tanításukról. Úgy tűnik, hogy a két csoportnak a tanbeli különbsége Máté számára nem lényeges. Máté a farizeusokat sokkal negatívabban mutatja be, mint Márk vagy Lukács.

Lukács evangéliuma a szadduceusokat csak a föltámadásról szóló vita keretében említi. A farizeusokat azonban 27-szer, és legtöbbször nincs párhuzamuk Márknál és Máténál. A harmadik evangélista nem általánosítva beszél farizeusokról, hanem csak néhány farizeust említ (így a 6,2 – szemben Mk 2,24 és Mt 12,2). Lukács gyakran enyhíti a párhuzamos hagyományú szövegek kijelentéseit. A Mk 3,6-ban a farizeusok a heródiánusokkal együtt szerepelnek (Mt 12,14-ben csak a farizeusok), amikor is tanácskoznak arról, hogy ők hogyan tudnák

elveszíteni Jézust. Lukácsnál a párhuzamos helyen (6,7.11) az írástudók és a farizeusok esztelen dühvel tanácskoznak arról, hogy mit tudnának tenni Jézus ellen. Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy Jézus élvezi a farizeusok vendégszeretetét (így például a farizeusok közül egy valaki meghívja Jézust étkezésre – 7,36). Csak a 40. versben találjuk a Simon nevet. Márk és Máté a lakomát adót leprás Simonnak nevezi. Feltűnő, hogy Lukács evangéliumában Jézus a farizeusoknál vendégeskedik, és ez arra utalhat, hogy nem lehet sok kérdésben olyan nagy az ellentét Jézus és a farizeusok között. Máténál a Hegyi Beszédben Jézus jajokat mond a farizeusokra. A farizeusok kiváló törvénytudóknak számítottak, ezért érdemes megvizsgálni annak lehetőségét, hogy nem farizeusra kell-e gondolnunk, amikor törvénytudóval találkozunk az evangéliumokban. A bizonyítása persze lehetetlen. A farizeusoknak voltak írástudók is, ezért ahol írástudók szerepelnek, nem biztos, hogy minden helyen farizeusoktól független írástudókról lenne szó. Az írástudó foglalkozása egyébként a törvény magyarázata. Az írástudókkal kapcsolatban találunk olyan megjegyzést is, hogy Jézus az okos felelet hallatára azt mondja, hogy „nem vagy messze az Isten országától” (Mk 12,28–34). Az írástudó így a legtöbb esetben szinonimája a törvénytudónak. Másrészt tudjuk a judaizmus beható kutatóitól, hogy a farizeusok sok iskolát alapítottak és tartottak fent.³⁸

³⁸ MAIER: *Geschichte der jüdischen Religion*, 111: „Als Erben des Pharisäismus lag den Rabbinen an einer möglichst breite Schichten erfassenden Erziehung des Volkes zur Torah, und das wirksamste Mittel dabei war eben die Schule”.

A kovász a biblikus hagyományban

Az újszövetségi szóhasználatot meghatározza a kovásztalan kenyerek ünnepe, s a vele kapcsolatos előírások (Kiv 12,8; vö. 13,6k; Szám 28,16k; MTörv 16,3k). Hét napig kovásztalan kenyeret kellett enniük a zsidóknak. A kutatók többsége szerint Márk megfogalmazása: „Két nappal húsvét és a kovásztalan kenyér ünnepe előtt” (Mk 14,1). Azaz a húsvétra következik a kovásztalan kenyerek ünnepe. Hasonlóan fogalmaz a 2Krón 35,17 és 1Ezdr (LXX) 1,17 (19). Lukács összevonja: „Közeledett a kovásztalan kenyerek ünnepének nevezett húsvét” (Lk 22,17). Hasonlóan mondja Josephus is (A zsidó háború 2,10)³⁹. A kovásztalan kenyerek ünneplése, vagyis a húsvét előtt el kellett takarítani minden kovászosat a házból. A kovászos a romlandóságnak, s azután az erkölcsi romlásnak lett a jele. „Az előző estén még utolsó formális kutatás a chamec (kovászos holmi) után és ennek elégetése. Maga a Peszach előtti nap böjtnapnak számít”.⁴⁰

A kovász első újszövetségi használata Pál apostol első korintusi levelében fordul elő (1Kor 5, 6-8), s ez tökéletesen megfelel az ószövetségi elképzelésnek, s éppen a húsvéti rituálé hathatott rá, de Pál apostol lelki és erkölcsi értelemben használja. Ahogyan a zsidó rítus megkövetelte pászka ünnepe előtt a kovászos holmi eltávolítását, Pál a bűn és az erköcstelenség eltávolítását kéri a korintusiaktól. Úgy tűnhet, hogy Pál egy közmondást idéz: „egy kevés kovász az egész tésztát megerjeszti”. De mintha ezt nem tudnák a korintusiak, akik egyébként elég felfuvalkodottak, mint ahogy a kovásztól is felfújódik a tészta. Pál e tömör, velős gondolatait a vérfertőző eset említése után taglalja, s ahogyan a kovászt el kellett távolítani, úgy a vérfertőző sze-

³⁹ WINDISCH: ζύμη, 904.

⁴⁰ HAHN: Zsidó ünnepek és népszokások, 56.

mélyeket is, ugyan nem végleg, hanem egy időre, hogy bűnbánatot tartsanak. „El a régi kovással, hogy új tésztává legyetek, aminthogy kovásztalanok is vagytok!” (5,7). Majd beazonosítja a régi kovászt, a rosszaság és gonoszság kovászaként, a kovásztalan kenyeret pedig a tisztasághoz és az igazsághoz hasonlítja. A kovászbán tehát hallatlan erő van, ami erkölcsi értelemben mindenkit megfertőzhet.

A Gal 5,9-ben Pál idézi a fentebbi közmondásos formát: „Egy kevés kovász az egész tésztát megerjeszti”. Utána zavart keltőkről beszél, s az ő tévtanításuk – a körülmetélkedésről – az egész közösséget átjárja, és hiábavalóvá teszi Pál munkáját a galaták között. Ez a kovász vonatkozhat a tévtanítókra, de magára a tévtanítás eltűrésére is,⁴¹ ám érvelésében megjelenhet az új korszak (aión) többlete is.⁴² A kovászhoz itt is egyfajta dinamizmus, ámde negatív konnotáció⁴³ kapcsolódik. Jézusnál megtaláljuk mind a negatív, mind a pozitív elképzelést. A bevezetőben említett helyek, a tanítványok óvása a farizeusoktól, szaduceusoktól és Heródestől (Mk 8,15; Mt 16,6; Lk 12,1) szintén negatív felhanggal rendelkezik. Jézus viszont használja pozitív módon is (Mt 13,33//Lk 13,21), amely az ő tanítványi körének belső erejét kívánja bemutatni. Egyúttal a növekedési hasonlatok közé számíthatjuk a kovászról és a mustármagról szóló metaforáját, amely a tanítványok kishitűségét próbálja megszüntetni. Helyesen jegyzi meg Windisch, hogy itt valami *δύναμις*-ről van szó.⁴⁴

⁴¹ OEPKE: Der Brief des Paulus an die Galater, 160. Továbbá MUSSNER: Der Galaterbrief, 356–357.

⁴² SCHRAGE: Der erste Brief an die Korinther, 380.

⁴³ LONGENECKER, Galatians, 231: „most often in the NT and antiquity yeast was used figuratively as a negative symbol for the penetrating and corrupting influence of evil (cf. Mark 8:15, par.; *IClem.* 5,6; Ignatius, *Mag.* 10,2; Plutarch, *Quaest. Rom.* 109 [2.289F]; Justin, *Dial.* 14.2.3; Ps.-Clem, *Hom.* 8,17)”.
⁴⁴ WINDISCH: *ζύμη*, 907

Mit jelent hát a farizeusok kovásza?

Lukács 12,1 szerint a képmutatást, a hipokrizist. Maga Josephus is vádolja a farizeusokat ezzel a magtartással. Az Újszövetséget olvasva megerősödik az olvasóban ez a vélemény. Jellemzőnek tartjuk a farizeus és a vámós imádsága alapján (Lk 18,9–14), hogy a farizeusok megvetettek másokat, jelen esetben a vámost. Ehhez hasonló imádságot közöl E. Lohse is a Talmud alapján: „Hálát adok Neked Uram, Istenem, hogy részemet azok között adtad, akik az iskolában ülnek, és nem azok között, akik az utcasarkon ücsörögnek. Korán kelek, s ők is korán kelnek. Fáradozom és megkapom a bérem, ők is fáradoznak, de nem kapnak semmilyen bért. Én is futok, s ők is futnak, én a jövő világ életébe, ők pedig a pusztulás gödrébe futnak” (Babiloni Talmud, B^erakot 28b).⁴⁵ A kétszínűség veszélye minden emberre jellemző, nemcsak a farizeusokra. A farizeusoknak köszönhető, hogy a zsidóság fennmaradt. Elsősorban Johanan ben Zakkai érdeme, akinek a rómaiak engedélyezték, hogy Jabneban újraszervezze a zsidóságot, s itt a farizeus irány lett mérvadó, melyből létrejött a rabbinikus zsidóság. Nem csatlakoztak az égő messiásváráshoz, mely az apokaliptikus zsidó csoportokat jellemezte. Igyekeztek a józan középúton maradni. A farizeusok mozgalma nem volt annyira szervezett, s legközelebb álltak a keresztényekhez. A zsidó keresztény irányzat hívei minden valószínűség szerint köreiből kerültek ki. A templomi kultusszal szemben, azt nem tagadva, elkezdtek egy olyan gyakorlatot, ahol a Tóra magyarázata volt fontos, és a szeretet parancsa, amely többet ér minden égő áldozatnál.

Máténál és Márknál a farizeusok kovásza kapcsolódik Heródes és a szadduceusok kovászához. Véleményünk szerint akár

⁴⁵ LOHSE: Umwelt des Neuen Testaments, 55.

a farizeusok kovásza, akár Heródes és a szadduceusok kovásza a hatalomhoz való kötődést jelentheti. A farizeusok történetén keresztül gondolom ezt sikerült bemutatnunk. A bosszú szelleme is jellemző volt Jézus tanítványaira, mikor a barátságatlan samaritánusokra le akarják hívni Isten tüzes nyilait (vö. Lk 9,54). A fiatal keresztény közösség és a farizeusok között egyfajta vallási versengés volt megfigyelhető. Heródes kovásza egyértelműen Jézus kiiktatását jelenti. S éppen a farizeusok tanácsolják Jézusnak, hogy meneküljön el másik vidékre: „Még abban az órában fölkereste néhány farizeus. Figyelmeztették: »Menj el innen, ne maradj itt tovább! Heródes meg akar ölni.« Ezt válaszolta nekik: »Menjetek, mondjátok meg annak a róknának: Lám, ma és holnap ördögöket űzők, és gyógyítok, csak harmadnap fejezem be. Mégis, ma, holnap és holnapután folytatnom kell utamat, mert nem lehet, hogy próféta Jeruzsálemen kívül vesszen el.«” (Lk 13,31–33). Heródes Antipászról van szó, aki Jánost is kivégeztette (Mt 14,1–12). A kivégzés hírét, ahogyan Máté említi, megvitték Jézusnak (14,12). Josephus viszont másként látja a Heródes és Keresztelő János közötti ellentétet és a kivégzés okát: *„Némely zsidó azon az állásponton volt, hogy Heródes hadseregének pusztulását Isten haragjának kell tulajdonítani, mert így sújtotta őt a megérdemelt büntetéssel János meggyilkolásáért, akit Baptistésnek neveznek. Seregestül tódultak hozzá az emberek, és nagyon szívesen hallgatták ezeket a beszédeket; ezért Heródes attól tartott, hogy ennek a férfiúnak a tekintélye, akire úgy látszik mindenki hallgatott, a népet még majd lázadásba kergeti; ennélfogva jobbnak tartotta még idejében eltenni őt láb alól, mintsem hogy valami fordulat következék be, és akkor bánkódjék majd, amikor már itt a veszedelem. Ilyenféle gyanú miatt tehát Heródes bilincsbe verette Jánost, az imént említett Machairus várába vitette és ott kivégeztette”.* (A zsidók története, 18, 5, 2. – 460. o.). Jézus róknának nevezi Heródest, azaz Palesztina kis ragadozójának. Egyébként Jézusban a visszatért

Keresztelőt látja Máté beszámolója szerint (14,1–2; Mk 6,16). Tartott is Jézustól, de látni is szeretne volna (Lk 9,7–9). Lukács változata is érdekes lehet a kovász és az erőszak összefüggésében: „(Keresztelő János) Heródest, a negyedek fejedelmét is megfeddte Heródiásért, testvérének feleségéért és minden más elkövetett gonoszságáért” (Lk 3,19–20).

A szadduceusok hatalomhoz való kötődéséről és a farizeusok ellen folytatott intrikáikról is bőségesen beszámol Josephus. Jézus egyébként világosan látja a hatalom természetét, s ezért tanítványainak inkább a szolga szerepét ajánlja, amikor a Zebedeus testvérek, Jakab és János és anyjuk világi hatalmat kér Jézustól, s ő ezt feleli nekik: „Tudjátok, hogy azok, akiket a világ urainak tartanak, zsarnokoskodnak a népeken, a hatalmasok pedig önkényüket éreztetik velük. Köztetek azonban ne így legyen, hanem, aki nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, és aki első akar lenni, legyen cselédedek. Az Emberfia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és váltságul adja életét sokakért.” A hatalom megkísértette a farizeusokat, Heródest és a szadduceusokat is, persze az egyházat is sokszor történelme folyamán. S a hatalom gyakorlása közben gyakran megjelenik a hipokrizis, a képmutatás. Azt gondoljuk, hogy ez lehet az a kovász, amelytől Jézus leginkább óvni akar bennünket.

Tanulmányunk az erdélyi Studia Theologica Transsylvania kötetében jelenik meg. Erdély védőszentje, Szent László király is átérezte a hatalom problémáját, amikor kéri a monte-cassinói bencés apátot, hogy imádkozzék érte, mert nem lehet sáfárkodni földi dolgokban igen nagy bűnök nélkül.

Irodalomjegyzék

- BAUMGARTEN, A. I.: Pharisaer, in *Religion in Geschichte und Gegenwart* 6 (⁴2008) 1262–1264.
- BAUMGARTEN, A. I.: The Name of the Pharisees, in *Journal of Biblical Literature* 102 (1983) 411–428.
- DEINES, R.: Pharisaer, in *Lexikon für Theologie und Kirche* 8 (³1999) 204–206.
- FRÖHLICH I.: A qumráni szövegek magyarul (*Studia Orientalia* 1), Piliscsaba – Budapest ²2000.
- HAHN I.: *Zsidó ünnepek és népszokások*, Budapest 1997.
- JOSEPHUS: *A zsidó háború. Függetlenül: Flavius Josephus önéletrajza* (ford. Révay J.), Budapest ⁵1964.
- JOSEPHUS: *A zsidók története, XI-XX. könyv* (ford. Révay J.), Budapest ²1983.
- LEE-BARNEWAL, M.: Pharisees, Sadduces, and Essens, in J. B. Green – L. M. McDonald (szerk.): *The World of the New Testament. Cultural, Social, and Historical Contexts*, Grand Rapids 2013, 217–227.
- LOHSE, E.: *Umwelt des Neuen Testaments* (NTD Ergänzungsreihe 1), Göttingen ⁸1989.
- LONGENECKER, R. N.: *Galatians* (World Biblical Commentary 41), Dallas 1999.
- MAIER, J.: *Das Judentum. Von der biblischen Zeit bis zur Moderne*, Bindlach, ³1988.
- MAIER, J. (szerk.): *Die Qumran-Essener. Die Texte vom Toten Meer, II* (UTB), München – Basel 1995.
- MAIER, J.: *Geschichte der jüdischen Religion. Von der Zeit Alexander des Grossen bis zur Aufklärung mit einem Ausblick auf das 19./20. Jahrhundert*, Berlin – New York 1972.
- MATERA, F. J.: *Galatians* (Sacra Pagina 9), Collegeville 1992.
- MEYER, R.: Tradition und Neuschöpfung im antiken Judentum – Dargestellt an der Geschichte des Pharisäismus, in Id.: *Zur Geschichte und Theologie des Judentums in hellenistisch-römischer Zeit. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlin 1989, 130–187.
- MORGENTHALER, R.: *Statistik des neutestamentliche Wortschatzes*, Zürich – Frankfurt am Main 1958.
- MUSSNER, F.: *Der Galaterbrief* (Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament), Freiburg – Basel – Wien ⁵1988.
- ÖEPKE, A.: *Der Brief des Paulus an die Galater* (Theologischer Handkommentar zum Neuen Testament), Berlin ⁴1979.
- SALDARINI, A. J.: Pharisees, in *The Anchor Bible Dictionary* 5 (1992) 289–303.

- SCHÄFER, P.: *Geschichte der Juden in der Antike. Die Juden Palestinas von Alexander dem Großen bis zur arabischen Eroberung*, Tübingen 2010.
- SCHRAGE, W.: *Der erste Brief an die Korinther (1Kor 1,1-6,11)* (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament VII/1), Zurich – Neukirchen-Vluyn 1991.
- STEMBERGER, G.: *Pharisäer, Sadduzäer, Essener* (Stuttgarter Bibelstudien 144), Stuttgart 1991.
- WEISS, H.-F.: Pharisäer, in *Theologischer Realenzyklopädie* 26 (1996), 473–485.
- WHISTON, W. (ford.) – MAIER, P. L. (szerk.): *The New Complete Works of Josephus*, Grand Rapids 1999.
- WINDISCH, H.: ζῴμη, in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* 2 (1935), 904.